

ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΩΝ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ

ΕΝ ΤΟΙΣ ΚΑΘ ΗΜΑΣ ΧΡΟΝΟΙΣ

*Δύο εισιτήριοι Λόγοι, ἀπαγγελθέντες ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ
ἀπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Κ. Παπαρρηγοπούλου, κατὰ ὁκτώβριον τοῦ 1878.*

Β' *

Ἐξ ὧν εἶπαμεν ἐν τῇ προηγουμένῃ ἀκροάσει συνάγεται, ὅτι, κατὰ τὴν ξένην ἐπιστήμην, τὸ ἐλληνικὸν ἔθνος διετέλεσεν, ἐν διαστήματι ἐτῶν διςχιλίων, ἀπλοῦς δορυφόρος ἐτέρων πλανητῶν, κατὰ δὲ τὴν ἐν Ἑλλάδι πεποιθῆσιν, πολλάκις μὲν ἐπρωταγωνίστησεν ἐν τοῖς πράγμασι τῆς Ἀνατολῆς, κείποτε δὲ προέχουσάν τινα ἐπέσχεν ἐν αὐτοῖς τάξιν. Πρὸς ἀπόδειξιν τῆς ἀληθείας ταύτης, ἐδέχθη ν' ἀνοικοδομηθῇ ἐκ βάθρων τὸ οἰκοδόμημα τῆς πατρῴου ἡμῶν ἱστορίας. Ἦναι ἄρα γε ἐντύπωσιν ἐπροξένησεν ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ ἡ νέα αὕτη τοῦ παρελθόντος ἡμῶν παράστασις. Ἡξεύρετε ὅτι, ἵνα εὐκολυνθῇ ἡ αὐτῇ διὰδοσις τῶν ἐλληνικῶν δοξασιῶν, ἐξεδόθη, περὶ φεβρουάριον τοῦ ἐνεστῶτος ἔτους, γαλλιστὶ ὁ ἐπίλογος τῆς ἱστορίας τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους, μετονομασθεὶς *Histoire de la civilisation hellénique, depuis ses origines jusqu' à nos jours*. Ἐδημοσιεύθησαν δὲ ἑκτοτε παντήκοντα περίπου βιβλιογραφίαι, ποικίλης ἐπιστημονικῆς ἀξίας καὶ πολιτικῆς ἀποχρώσεως, αἱ πλεῖστοι ὑπὸ γαλλικῶν περιοδικῶν καὶ ἐφημερίδων. Ἡ κεφαλαίωδης ἀνάλυσις τῶν κυριωτέρων ἐκ τῶν κρίσεων τούτων εἶναι οὐ μόνον περίεργος, ἀλλὰ καὶ διδακτικῇ.

Ἐννοεῖτε ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀνασπάσωμεν διὰ μιᾶς ἅπαντα τὰ φρονήματα, ὅσα, ἐπὶ πολλὰς ἑκατονταετηρίδας καλλιεργούμενα διὰ τῆς φιλολογίας καὶ τῆς ἀνατροφῆς τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου, ἔρριψαν ῥίζας βαθείας εἰς τὴν διάνοιαν αὐτοῦ καὶ τὴν καρδίαν. Ὅθεν ἄπορον δὲν εἶναι ὅτι ἐπέμεινάν τινες ἀντιδοξοῦντες. Ἰδίως ἡ μερὶς τῶν κληρικῶν, ἥτοι ἡ πολιτικοθησκευτικὴ μερὶς ἡ ἐκπροσωποῦσα τὰ συμφέροντα καὶ τὰ πάθη τῆς κληροκρατίας, ἐπανέλαβε τὰς προλήψεις καὶ προκαταλήψεις ὅσας ἐπὶ αἰῶνας δὲν ἔπαυσε διασπείρουσα κατὰ τοῦ ἐλληνισμοῦ, ὡς ἀρχαιοτάτου ἀντιπάλου τῆς πατρικῆς κυριαρχίας. Διεμαρτυρήθη κατὰ τῆς γνώμης ὅτι ἡ διατύπωσις τῶν δογμάτων τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἡ ἐρμηνεία αὐτοῦ καὶ ὁ πρῶτος ἐξωτερικὸς ὀργανισμὸς τοῦ νέου θρησκευματος, ὑπῆρξαν ἔργα τῆς ἐλληνικῆς διανοίας, εὐγλωττίας, πολιτείας. Διεμαρτυρήθη κατὰ τῆς δοξασίας ὅτι τὴν κατάλυσιν τοῦ ἀνατολικοῦ κράτους ἐπήγαγον αἱ σταυροφορίαι μᾶλλον ἢ οἱ Μου-

* Ἰδὲ σελ. 829.

σουλμάνοι. Ὁμίλησε μετὰ τῆς ἐσχάτης περιφρονήσεως περὶ τοῦ κράτους τούτου. Ἡμφισθέητησε τὴν ἔννοιαν καὶ τὴν ἰσχὺν τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἐξίωσεν ὅτι ἔχομεν ὀπισθεν ἡμῶν δις χίλια ἐκφυλισμοῦ ἔτη καὶ ὅτι ὁ ἐνεστὼς ἡμῶν βίος ὅπως δῆποτε ἐξεταζόμενος, εἶναι βίος φυλῆς πεπτωκυίας. Ἐπὶ πᾶσιν ἤγαγε πάλιν εἰς μέσον τὸ ζήτημα, εἰ ἂν οἱ κατέχοντες τὰ νῦν τὸν χώρον τοῦ ἀρχαίου τῶν Ἑλλήνων πολιτισμοῦ, ἦναι τῶντι Ἕλληνας. Τοιαῦτα παρητόνησαν καὶ ἄλλοι μὲν τινες, μάλιστα δὲ ὁ *Français* καὶ ἡ *Revue de France*, δριμύτερον ὁ πρῶτος, ἐπεικέστερον ἡ δευτέρα.

Ἀλλὰ τῶν εὐκρίθμων τούτων κακοφωνιῶν κατίσχυσεν ὁ χορὸς τῆς ἐπευφημίας, οὗ προῆρξε τὸ κράτιστον τῶν ἐν Γαλλίᾳ περιοδικῶν, ἡ *Revue des deux Mondes*. Ἐν αὐτῷ ἐδημοσιεύθη ἡ ἐκτενεστάτη καὶ ἐμβριθεστάτη τῶν περὶ τοῦ προκειμένου πραγματειῶν, ἡ γραφεῖσα ὑπὸ τοῦ *Emile Burnouf*, ἄλλοτε ἐπὶ πολλὰ ἔτη διατελέσαντος διευθυντοῦ τῆς ἐν Ἀθήναις γαλλικῆς σχολῆς. Ὁ *Burnouf* παραδέχεται πρὸ πάντων τὴν θεμελιώδη ἀρχὴν τοῦ *Επιλόγου*, ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς μετέβαλε πολλάκις ἑρμῆτήριον, πρωταγωνιστήσας ὅτε μὲν ἐν Εὐρώπῃ, ὅτε δὲ ἐν Ἀσίᾳ, ἄλλοτε βορειότερον, καὶ ἄλλοτε νοτιώτερον. Ὠνομάσαμεν τὴν ἀρχὴν ταύτην θεμελιώδη, διότι αὐτῆς ὄνευ ἀδύνατον εἶναι νὰ ἐξηγηθῇ πῶς τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος, μόνον ἐξ ὅλων τῶν ἄλλων ἐθνῶν, διετήρησε τὴν ζωτικότητα αὐτοῦ ἐπὶ εἴκοσιν αἰῶνας. Διετήρησε δὲ τὴν ζωτικότητα ταύτην, διότι ἐκ διαλειμμάτων ἀνενέου τὰ ὕλικά καὶ ἐν μέρει αὐτὰ τὰ ἠθικά αὐτοῦ συστατικά, μεταβάλλον ἐκ διαλειμμάτων τόπον, τρόπον καὶ σκοπὸν ἐνεργείας. ἌΕάν, λέγει ὁ *Burnouf*, ὁ ἑλληνισμὸς περιορίζετο εἰς τὴν ἑλληνικὴν χερσόνησον καὶ τὰς παρακειμένας νήσους, ἤθελεν ἀναλωθῇ, ὅπως ἐξηντλήθησαν ἡ Σπάρτη καὶ αἱ Ἀθῆναι. Ἀποδημήσας δὲ εἰς Ἀσίαν μετὰ Ἀλεξάνδρου, διήρесе μὲν τὰς δυνάμεις αὐτοῦ, ἀλλ' ἐλησμόνησε τὰς ἀρχαίας ἐριδας. Ἐάν ἔμενεν ἐν ταῖς πρώταις αὐτοῦ ἐστίαις, δὲν ἤθελεν ἀποδοῇ ὁ τοῦ Χριστιανισμοῦ πρωτοστάτης, καὶ ἴσως οὐδ' ὁ χριστιανισμὸς αὐτὸς ἤθελε κατισχύσει. Χοροστατήσας δὲ τοῦ Χριστιανισμοῦ καθ' ἑπασαν τὴν Ἀσίαν καὶ τὴν Αἴγυπτον, ἠδυνήθη νὰ ἀθροίσῃ τὰ διεσπῶτα αὐτοῦ μέλη καὶ νὰ τρέψῃ εἰς ἴδιον ὄφελος τὴν ἐν τῇ Ἀνατολῇ ὀργανωθείσαν ὑπὸ τῆς Ῥώμης ἐνότητά. Ἐντεῦθεν μετὰ τὴν πτῶσιν τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους, προέστη, ὡς ἐκ τῆς ὑπεροχῆς τοῦ ἀρχαίου αὐτοῦ πολιτισμοῦ, ὅλων τῶν χριστιανικῶν ἐπικρατειῶν, συνεπυκνώθη περὶ τὴν νέαν μεγάλην πρωτεύουσάν, ἐξεπολίτισε τοὺς γείτονας βαρβάρους, καὶ ἀντέσχεν εἰς τε τὸν ἀραβικὸν μωαμεθανισμόν, εἰς τε τὴν ἀδιάλειπτον ἐπιδρομὴν τῶν λαῶν τῆς Ἀρκτοῦ.

Ὁ *Burnouf*, συνοψίσας τὸν ἐν τῇ ἀρχαιότητι δημιουργηθέντα ὑπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους πολιτικὸν καὶ διανοητικὸν βίον, τὸν μετὰ Ἀλεξάνδρον διαπραχθέντα ἐξελληνισμόν τῆς Ἀνατολῆς, τὸν θετικὸν καὶ ἐπιστημονικὸν χαρακτῆρα ὃν προσεκτήσατο ὁ Ἑλληνισμὸς ἐπὶ τῆς περιόδου ταύτης, τὸν τρόπον δι' οὗ ἰδιοποιήθη τὸν Χριστιανισμόν, τὴν φορὰν τῶν πραγμάτων ἕτις αἰ-

νεβίβασεν αὐτὸν εἰς τὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ τοὺς ἐσχάτους κινδύνους οὓς ὑπέστη ἐπὶ χρόνον ἱκανὸν ἕνεκα τῶν ἐν τῷ μεταξύ ἐπιγενομένων ἀλλοιωσέων τοῦ νέου θρησκευματος καὶ τοῦ νέου πολιτεύματος, ἐπιφέρει. «Τὸ κεφάλαιον Δ' τοῦ Ἐπιλόγου εἶναι ἐν τῶν ἀξιολογωτάτων ὅσα ἐγράφησαν ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἱστορικῶν. Τὸ ἔργον τοῦ Λέοντος Γ' καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ δὲν περιωρίσθη εἰς τὴν τῶν εἰκόνων καθάρισιν, ἀλλ' ἀπέβη ἀληθῆς ἀναμορφωσις θρησκευτικῆ ἁμα καὶ πολιτικῆ καὶ κοινωνικῆ. Ἡ θρησκευτικὴ μεταρρύθμισις δὲν ἔθιξε τὰ δόγματα· ἔθετο μόνον ἐκ μέσου τὰς εἰκόνας, ἀπηγόρευσε τὴν κατὰχρησιν τῶν ἁγίων λειψάνων καὶ ἡλάττωσε τὸν ἀριθμὸν τῶν μοναστηρίων. Ἡ δὲ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ μεταβολὴ ἀφῆρσεν ἀπὸ τῶν κληρὸν τὴν δημοσίαν παιδείαν, κατήργησε τὴν δουλοπαροικίαν, καθιέρωσεν, ἐφόσον τοῦτο ἦτο κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους δυνατόν, τὴν ἀνεξιθρησκείαν, καθυπέβλεπεν εἰς τὸν κοινὸν φόρον τὰ τῆς ἐκκλησίας κτήματα, καὶ ἡγωνίσθη οὕτω παντὶ σθένει νὰ συγκροτήσῃ κοινωνίαν ἀρρενωπὸν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀθανάτων ἐκείνων ἀρχῶν, αἵτινες δὲν ἔμελλον νὰ θριαμβεύσωσιν ὀριστικῶς ἐν τῷ κόσμῳ εἰμὴ μετὰ χίλις περίπου ἔτη». Κατωτέρω δὲ συμπραίνει ὅτι ταῦτα πάντα ἐπενήργησαν εἰς τὴν ἐν τῇ ἐκκαίδεκάτῃ ἑκατονταετηρίδι προκύψασαν προτεσταντικὴν μεταρρύθμισιν.

Τὸ ἀναμορφωτικὸν ἔργον τοῦ Λέοντος Γ' καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ δὲν εὐωδῶθη ἐν τῇ Ἀνατολῇ· ἀλλὰ ὁ Burnouf συνομολογεῖ ὅτι τὸ πνεῦμα τῶν θεσμῶν αὐτοῦ ἐπέζησεν. «Αἱ εἰκόνες, λέγει, ἀνεστηλώθησαν, ἡ λατρεία ὅμως αὐτῶν ἀπηγορεύθη. Τὰ κατεργηθέντα μοναστήρια ἀνιδρύθησαν, ὁ μοναχικὸς ὅμως βίος περιεστάλη διὰ πολλῶν περιορισμῶν. Γεγονὸς δὲ ἀξιοσημεῖωτον ὅταν ἀναλογισθῶμεν τοὺς ἀρχαίους χρόνους καθ' οὓς συνέβη καὶ τὸ ὅποιον περμένειν ὡς εἰς τῶν μᾶλλον ἀναλλοιώτων χαρακτήρων τοῦ Ἑλληνισμοῦ, οὐδέποτε ἡ δημοσὶα παιδεία περιήλθεν ἔκτοτε εἰς χεῖρας τοῦ κλήρου καὶ τῶν μοναχῶν. Ἡ τύχη τῶν ἀγροτικῶν τάξεων, ὑπὲρ ὧν ἔπραξε πολλὰ ἡ ἀναμορφωσις, ἡσυχάσθη, οἱ δὲ μικροὶ γεωκτῆται δὲν ἔπαυσαν προστατευόμενοι ὑπὸ τῆς βασιλείας κατὰ τῶν καταπιέσεων καὶ τῆς πλεονεξίας τῶν πλουσίων. Κατὰ τὴν νέαν, τὴν ἐκλαϊκευθεῖσαν δημοσίαν παιδείαν, αἱ σχολαὶ ἰδρύοντο καὶ συνετηροῦντο ὑπὸ τῆς πολιτείας, ἡ ἐν αὐταῖς διδασκαλία παρείχετο δωρεάν, οἱ καθηγηταὶ ἡμεῖζοντο ἀδρῶς. Ἐπὶ τῆς μακεδονικῆς δυναστείας ἀνεδείχθησαν ἄνδρες διαπρεπεῖς καὶ συγγραφεῖς ἐξάίρετοι, ὡς μαρτυροῦσι τὰ δυστυχῶς ἐν μέρει μόνον περισωθέντα ἔργα αὐτῶν. Μέχρι δὲ τῶν χρόνων ἐκείνων ἀνατρέχουσι τὰ ἐσχάτως ἀνευρεθέντα δημώδη ἄσματα, δι' ὧν ἔξομνοῦντο οἱ κατὰ τοῦ μωαμεθανισμοῦ ἄθλοι τῶν ἡρώων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἄσματα τὰ ὅποια ἀντιπαράβαλλόμενα πρὸς τὰ ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ἐντεῦθεν τοῦ Αἰγαίου ἀντηχῆσαντα, νέαν παρέχουσιν ἀπόδειξιν τῆς ἀδιαλείπτου συνεχείας τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ φρονήματος».

«Τότε (καὶ ἀναγκάζομαι ἐνταῦθα νὰ παραιθῶ ἐν περιλήψει μόνον τὰ ἐν

τῷ γαλλικῷ κειμένῳ λεγόμενα), τότε ἀνεκτάθησαν ἀπὸ τῶν Ἀράβων ἡ Κρήτη, ἡ Κύπρος, ἡ Κιλικία καὶ μέρος τῆς Συρίας καὶ τῆς Μεσοποταμίας, καθυπετάχθησαν δὲ μέχρι τοῦ Ἰστροῦ οἱ Βούλγαροι καὶ οἱ Σλαῦοι. Τότε ἐπεδιώχθη διὰ πλείστης ὅσης τέχνης καὶ δραστηριότητος ὁ ἐξελληνισμὸς ὅλων τῶν χωρῶν ἐκείνων· καὶ ἂν τὰ ἐπέκεινα τοῦ Αἴμου καὶ τοῦ Σκάρδου παρέμειναν ἐπὶ τέλους σλαυϊκὰ, τὰ πρὸς νότον τῶν ὁρέων τούτων διέσωσαν ἄχρι τοῦδε τὸν ἐλληνικὸν αὐτῶν χαρακτήρα, χάρις εἰς τοὺς πολεμικοὺς καὶ τοὺς ἐκπολιτιστικοὺς ἀγῶνας τῆς μακεδονικῆς δυναστείας».

«Ἡ ἐτησίᾳ τοῦ κράτους πρόσοδος, διὰ τὴν ἐξαίρετον αὐτοῦ βιομηχανίαν καὶ ἐμπορίαν, συνεποσώθη εἰς 650 περίπου ἐκτομμύρια φράγκων, ἰσοδυναμοῦντα σήμερον πρὸς τριςχίλια ἑκατομμύρια. Μόνη ἡ βασιλεύουσα κατέβαλλε τὸ ἕκτον τοῦ ὅλικοῦ τούτου ποσοῦ. Διὰ τηλικούτων πόρων κατεσκευάζοντο μεγάλα δημόσια ἔργα, συνετηρεῖτο στρατὸς κράτιστος πεζικὸς ἄμα καὶ ναυτικὸς, διοικήσεις ἄριστα ὀργανωμένη, δημοσία παιδεύσις δωρεὰν παρεχομένη. Ἐνὶ λόγῳ τὸ Ἑλληνικὸν κράτος ἀπέβη κατ' ἐκεῖνο τοῦ χρόνου τὸ πλουσιώτερον, τὸ βιομηχανικώτερον, τὸ ἐμπορικώτερον τῶν ἐπὶ γῆς, Ἀραβες δὲ, καὶ Ἀρμένιοι, καὶ Σλαῦοι, καὶ Ἑνετοί, καὶ πάσαι ἀνωμολόγουν τὸ πρωτεῖον αὐτοῦ ἀξίωμα».

«Πῶς, ἐρωτᾷ ἤδη ὁ Burnouf, ἀφοῦ προήχθη εἰς τοσοῦτον δυνάμει, εὐδαιμονίᾳ καὶ ἀληθοῦς πολιτισμοῦ, κατέρρευσε ἀφ' ἑνὸς ἀπὸ τοῦ ὕψους τούτου;» Ἀπαντᾷ δὲ ἀδιστακτικῶς, συνωδᾷ τῇ ἐλληνικῇ συνειδήσει, ὅτι «ἡ λατινικὴ Εὐρώπη ἠγωνίσθη ἐπὶ δύο ἐκτονταετηρίδας, νὰ καταλύσῃ ἰδίαις χερσὶν τὸν προμαχῶνα αὐτῆς ἐκεῖνον κατὰ τῆς μουσουλμανικῆς ἐπιδρομῆς» Καὶ ἱστορήσας διὰ βραχέων μὲν, ἀλλὰ διὰ χρωμάτων ζωηροτάτων τὰ κατὰ τὰς σταυροφορίας, τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Λατίνων, τὴν ἀνικανότητά ἣν ἔδειξαν εἰς τὸ νὰ ἀνοικοδομήσωσι νέαν τινὰ ὁπώσοῦν ἰσχυρὰν πραγμάτων τάξιν ἀντὶ τῆς καταστροφείας, τὴν ἐντεῦθεν ἐπεληθούσαν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ Μωχαμέτ τοῦ Β' καὶ ἐπὶ πᾶσι τὰ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, συγκεφαλαιοῦν τὸ μέρος τοῦτο τῆς κρίσεως αὐτοῦ διὰ τῶν ἐξῆς λόγων, ἐν οἷς ἐμπεριέχεται ὁ βίος ἄμα καὶ ἡ διαθήκη τῶν πατέρων ἡμῶν. «Ἐν τῷ Ὀσμανικῷ κράτει ὑπάρχουσι λαοὶ δύο, παρεστῶτες μὲν ἀλλὰ διεστῶτες, ὕλικῶς ἀνάμικτοι, ἠθικῶς κεχωρισμένοι, ὁ λαὸς τοῦ Κορσινίου καὶ ὁ λαὸς τοῦ Βυαγγελίου. Τὰ δύο στοιχεῖα εἶναι ἀδιάλλακτα καὶ διὰ τοῦτο ὁ μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Τούρκων ἀγὼν δὲν ἔπαυσεν ἐπὶ τέσσαρας αἰῶνας, οὐδὲ θέλει παύσει ποτέ».

Πρὶν μεταβῶ εἰς ἑτέρας γνώμας μὴ λησμονήσω ὅτι καὶ ὁ Albert Dumont, ὁ τοῦ Emile Burnouf διάδοχος ἐν τῇ διευθύνσει τῆς ἐν Ἀθήναις Γαλλικῆς σχολῆς, ἔγραψεν ἐν τῷ Bulletin de correspondance hellénique, ὀλίγα μὲν τινα περὶ τοῦ Ἐπιλόγου, ἀλλὰ πολυσήμαντα καὶ οὐδὲν ἥττον εὐμενῆ ἰδιόζουσαν δὲ ἔχουσιν ἀξίαν αἱ δύο αὗται ἐπιδοκιμασίαι κατὰ τοῦτο ὅτι ἀμφοτέραι

οἱ ἄνδρες ὠμίλησαν περὶ ἔθνους, τὸ ὅποῖον ἐγνώρισαν καὶ ἐξετίμησαν διὰ μακρᾶς ἐν τῷ μέσῳ αὐτοῦ διατριβῆς.

Ἐκ δὲ τῶν ἄλλων κρίσεων ὅσαι ἐγράφησαν ἐν τῷ αὐτῷ πνεύματι τῆς πλήρους ἢ σχεδὸν πλήρους κυρώσεως τῶν Ἑλληνικῶν δοξάσιων, μάλιστα ἀξιοσημεῖωτος διὰ τὴν ἀκριβῆ τῶν πραγμάτων γνῶσιν, εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ Henry Houssaye δημοσιευθεῖσα ἐν τῇ Ἑφημερίδι τῶν Συζητήσεων. Εἶδομεν πρὸ ὀλίγου πῶς διατυποῖ τὸ πρόσφατον ἡμῶν παρελθὸν καὶ τὸ ἐνεστῶς, ὁ Bugnoux· ἰδοὺ τί τεκμαίρεται περὶ τοῦ προσεχοῦς μέλλοντος ὁ Houssaye. «Ὁ Ἑλληνισμός, λέγει, διατελεῖ ἔσως ἐν ταῖς παρὰμοναῖς νέας τῆς τύχης αὐτοῦ τροπῆς. Ἡ μακράων μεταξὺ Ὀσμανιδῶν καὶ Ἑλλήνων μονομαχία εἰμπορεῖ νὰ λήξῃ ἄνευ τῆς τῶν τελευταίων τούτων συμμετοχῆς εἰς τὴν ἐσχάτην τοῦ προκειμένου ἀγῶνος φάσιν. Ἀλλ' οἱ Ἕλληνες δὲν ἔχουσιν εἰμὴ νὰ κερδήσωσιν, οἱ δὲ Τούρκοι δὲν ἔχουσιν εἰμὴ νὰ ζημιωθῶσιν ἐκ τῶν νῦν παρσκευαζομένων γεγονότων. Ναι μὲν ἐὰν τὸ ὀθωμανικὸν στοιχεῖον ἐκλίπῃ ὀριστικῶς ἐξ Εὐρώπης, ἀντιμέτωποι θέλουσιν εὐρεθῇ πανσλαυϊσμός καὶ Ἑλληνισμός. Πρὸς τοῦτο δὲ ἐὰν ἡ Ἑλλὰς λάβῃ συνδρομὴν τινὰ ἣν εἰμπορεῖ νὰ ἐλπίσῃ, ἀδύνατον νὰ προΐδῃ τις τὴν ἔκβασιν πάλης ἐνόπλου μεταξὺ 6 ἑκατομμυρίων Ἑλλήνων ἐγκαταλειμμένων εἰς τὰς ἰδίας δυνάμεις καὶ τῶν ὑπὸ τῆς Ῥωσίας ὑποστηριζομένων Σλαβοβουλγάρων, διότι παρῆλθον οἱ καιροὶ ἐκεῖνοι καθ' οὓς ὁ ἡγεμὼν τῶν Ῥώσων Σβιατοσλαβος ἐζήτει ταπεινῶς εἰρήνην παρὰ τοῦ νικητοῦ αὐτοῦ, τοῦ βασιλέως Ἰωάννου. Οὐδὲν ἤττον οἱ Σλαῦοι δυσχερῶς θέλουσι κατισχύσει τοῦ Ῥωμαλέου, τοῦ ζωτικοῦ, τοῦ μεταδοτικοῦ πνεύματος τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς. Καίτοι ἀντίθετοι πρὸς ταύτην κατὰ τὴν καταγωγὴν καὶ τὰ αἰσθήματα, ὀλιγώτερον τῶν Τούρκων θέλουσι δυστροπήσει πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ἐπίδρασιν. Τοῦτο μαρτυρεῖται ὑπὸ τῆς ἱστορίας τοῦ βυζαντιτικοῦ κράτους ὅπερ εὐχερέστερον ἰδιοποιεῖτο τοὺς Σλαῦους ἢ τοὺς Τούρκους. Εἰ μὲν λοιπὸν ἡ Κωνσταντινούπολις γείνη πόλις ἐλευθέρη, ἡ Κωνσταντινούπολις θέλει μετ' οὐ πολὺ ἀποβῆ πόλις σχεδὸν ἑλληνίς. Εἰ δὲ καὶ συγκροτηθῇ κράτος σλαβοελληνικόν, ὁ Ἑλληνισμός θέλει ἐπαναλάβῃ τὸ ἔργον ὅπερ διεξήγαγεν ἐπὶ τῶν διχόδοχων τοῦ Κωνσταντίνου, τὸν ἐξελληνισμόν τοῦ νέου κράτους».

Παρατιθέμενοι τὰ τεκμήρια ταῦτα, ἀναγκαῖον νομίζομεν νὰ ὑπομνηματίσωμεν αὐτὰ δι' ὀλίγων τινῶν λέξεων ἵνα μὴ παρεξηγηθῶσιν. Ὁ συγγραφεὺς δὲν ἐννοεῖ βεβηλῶς ὅτι ὁ Ἑλληνισμός δύναται νὰ κατισχύσῃ διὰ μόνου τοῦ μεταδοτικοῦ αὐτοῦ πνεύματος. Τοῦτο συνέβη μὲν ἐπὶ τῶν ἀρχαιοτάτων ἡμῶν ἀποικιῶν καὶ ἐπὶ τοῦ ἐξελληνισμοῦ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μοναρχίας, ἀλλὰ εἰς περιστάσεις αἵτινες οὐδεμίαν ἔχουσιν ἀνταγορίαν πρὸς τὰς παρούσας. Αἱ ἀρχαιοτάται ἐκεῖναι ἀποικίαι πρὸς οὐδένα προσέκρουσαν ἰσχυρὸν ἀντίπαλον, πρὶν δὲ ἰδιοποιηθῇ τὴν νέαν τοῦ Κωνσταντίνου βασιλεύουσιν, ὁ Ἑλληνισμός ἦτο πρὸ καιροῦ κύριος ὅλων τῶν περὶ αὐτὴν χωρῶν. Ὅσῳ οὖν ὁ

πήντησε στρατὸν ὀργανωμένον, ἐδέησε γ' ἀντιπαρτάξῃ καὶ αὐτὸς εὐάριθμον μὲν, ἄριστα δὲ ὀργανωμένον στρατόν. Καλὴ εἶναι ἡ ἠθικὴ δύναμις διότι πολλαπλασιάζει τὴν ὕλικήν, ἐξαιρέσει ὅμως σπανιωτάτων περιστάσεων, ἀπαιτεῖται γὰρ ἔχῃ τί γὰρ πολλαπλασιάσῃ. Ἵνα ἐλευθερώσωσι τοὺς ἐν τῇ μικρᾷ Ἀσίᾳ ἀδελφοὺς, οἱ ἀρχαῖοι ἡμῶν προπάτορες ἐνίκησαν ἐν Πλαταιαῖς τριακοντάκις μυρίους ἐχθροὺς διὰ δεκακισμυρίων μαχητῶν· εἶχον ὅμως μαχητὰς δεκακισμυρίους. Ἵνα ἔπειτα ἀρξώσι τῆς Ἀνατολῆς, κατέβαλον ἐν Γαυγαμήλοις διὰ μόνων 50,000 ἀνδρῶν εἰκοσαπλάσιους Ἀσιανούς· εἶχον ὅμως πεντακισμυρίους λογάδας ἄνδρας. Ὁ δὲ βασιλεὺς Ἰωάννης, οὗ μνημονεύει ὁ Henri Houssaye, ἐξέβηκε τῆς Βουλγαρίας διὰ 30,000 συναγωνιστῶν διπλάσιους Ῥώσους, ἤγεῖτο ὅμως 30,000 καθυπερτέρων κατὰ τε τὴν ἀσκήσιν καὶ τὴν διοίκησιν καὶ τὸν ὅπλισμόν. Ἀλλ' ἐπανερχόμεθα εἰς τὰς περὶ τοῦ Ἐπιλόγου κρίσεις.

Ἀνεφέρομεν ἄχρι τοῦδε πρῶτον τοὺς ὁλοσχερῶς ἀποκρούσαντας τὰς ἐλληνικὰς δοξασίας καὶ δεύτερον τοὺς εἰς ταύτας ἐπικροτήσαντας, ἐν οἷς ἐξάρετον ἐπέχει τάξιν καὶ ὁ ἀκαδημαῖκος George Perrot, διαλαβὼν ἐν τῇ *Revue archéologique*, περὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου βραχέα μὲν τινα, ἀλλὰ δόκιμα, ὥς πᾶν τὸ ὑπὸ τοῦ ἀνδρὸς γραφόμενον. Ἐν τῇ μεταξὺ δὲ τῶν δύο τούτων ἄκρων παρέστησαν ποικίλαι μέσαι γνώμαι. Εἰς τὸ περιοδικόν, τὸ καλούμενον *Journal des Savants* ἐδημοσίευσεν ὁ ἀκαδημαῖκος E. Miller ἀνάλυσιν μακρὰν καὶ εὐμενέστατην, παρενείρων ὅμως ὅτι ὑπολαμβάνει τινὰ ἀμφισβητήσιμα, ἀν καὶ μὴ λέγων ῥητῶς τίνα καὶ ἔτι ὀλιγώτερον ἐπιχειρῶν περὶ αὐτῶν συζητήσιν. Τοιαῦτα δὲ περίπου εἶπεν ἐν τῇ *Revue scientifique*, ἀνώνυμος καὶ ἐν τῇ *Revue bibliographique universelle* ὁ Armand Gasky.

Ἄλλοι διετύπωσαν τὰς ἐνστάσεις αὐτῶν ἀπαφαντικώτερον. Ἡ *Revue historique*, διὰ συντόμου βιβλιοκρισίας ἀπεδέξατο μὲν τὰ περὶ τοῦ πρώτου καὶ τοῦ μακεδονικοῦ ἐλληνισμοῦ ἱστορηθέντα, καὶ τὰ περὶ τῆς μεταδοτικῆς ἰσχύος ἣν οὗτος παρέσχεν εἰς τὸν χριστιανισμόν, ἀξιοῖ ὅμως ὅτι τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα ἐντελῶς παρήκμασεν ἐπὶ τῶν μέσων αἰώνων. «Ἀπόδειξις τῆς παρακμῆς ταύτης, λέγει, εἶναι ἡ ἐπικράτησις τῆς θεολογίας ἐν τῷ διανοητικῷ βίῳ καὶ ἡ στείρωσις τῶν ὑψηλοτέρων κλάδων τῆς ἀνθρωπίνης δραστηριότητος, τῆς ἐπιστήμης, τῆς τέχνης, τῆς φιλολογίας, τῆς πολιτικῆς». Δὲν στιγματίζει ἐντούτοις ὅπως οἱ κληρικοὶ, τὸ μεσαιωνικὸν ἡμῶν κράτος, πολλοῦ γε δεῖ, καὶ διαρρήδην καταδικάζει τὰς σταυροφορίας ὡς ἐπαγαγούσας τὴν κατὰ λυσιν αὐτοῦ. Διότι ἰδοὺ τί ἐπιφέρει. «Ἡ μεγίστη ὑπηρεσία ἦν τὸ κράτος ἐκεῖνο προσήνεγκε τῇ ἀνθρωπότητι, εἶναι ὅτι διέσωσε τὴν παρακαταθήκην τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ καὶ ἀνεχαίτισε σλαβούς καὶ μουσουλμάνους μέχρι τῆς ἡμέρας καθ' ἣν οἱ σταυροφόροι ἐπελθόντες, κατησώτευσαν τὸν θησαυρὸν ἐκεῖνον, καὶ, διαμελίσαντες τὸ κράτος, ἀφῆκαν ἐλεύθερον τὸ στάδιον εἰς τοὺς Ὀσμανίδας».

Ὅμοια ἐπρέσβευσεν ὁ André Lefèvre εἰς τὴν République française, ἐκτενέστερον πραγματευσάμενος τὰ θέματα καὶ ἐν πολλοῖς κομψότατα. Τὰ περὶ τῆς ἀκμῆς τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν συγκεφαλαιοῖ δι' εἰκόνας χαριέσσης. «Ἡ θαλασσοκράτωρ αὕτη πόλις ἔλαμψε, λέγει, ἐπὶ δύο ἑκατονταετηρίδας, δι' αἵτης ἀπαρμύλλου, φεγγοβολούσης ἄχρι τοῦδε ἐπὶ τῆς ἀνθρωπότητος, ὅπως τὸ φῶς τῶν ἐκλιπόντων ἐκείνων ἀστέρων, τὸ ὅποιον, ἐπιζῶν καὶ ἀπὸ ἐσβέσθη ἢ ἐστία αὐτοῦ, θέλει περικυγάζει τοὺς ὀφθαλμοὺς ἡμῶν εἰς χιλιάδας ἐνικυτῶν». Μεταβλίνων ἔπειτα εἰς τὸν ἀνατολικὸν Ἑλληνισμόν, κρίνει οὕτως. «Τὸ ἔργον τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου δὲν συναπέθανε μετ' αὐτοῦ, ὥς πολλὰκις ἐκπλακμβάνεται. Καίτοι ἀγῶνες ἐμφύλιοι ἐξήντηλσαν τὰς δυνάμεις τῶν διαδόχων, καίτοι αἱ ὑπ' αὐτοῦ κατακτηθεῖσαι χῶραι ὑπέκυψαν εἰς τὴν ῥωμαϊκὴν κυριαρχίαν, ἡ μικρὰ Ἀσία, ἡ Συρία καὶ ἡ Αἴγυπτος παρέμειναν κτῆμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ γλῶσσα καὶ ὁ πολιτισμὸς αὐτοῦ ἐγκαθιδρύθησαν αὐτόθι ἐπὶ ἑτὴ χίλια. Μάλιστα δὲ πλήρης ἀπέβη ἡ ἀφομοίωσις τῶν ἰθαγενῶν ἐν τῇ μικρᾷ Ἀσίᾳ· αἱ πόλεις καὶ αἱ κῶμαι τῆς Κιλικίας, τῆς Παφλαγονίας, τοῦ Πόντου, τῆς Καππαδοκίας, ὀργανώθησαν ἐπὶ τὸ ἐλληνικώτερον, προσκτησάμεναι τὰ ἥθη, τοὺς θεσμοὺς, τὰς σχολὰς, τὴν φιλολογίαν τοῦ ἔθνους τούτου. Οἱ θεοὶ αὐτῶν ἐξωμοιώθησαν πρὸς τοὺς θεοὺς τοῦ ἐλληνικοῦ Πανθέου. Ἐν Αἰγύπτῳ δὲ ἐπὶ τῶν Πτολεμαίων, καὶ ἐν Ἀσίᾳ ἐπὶ τῆς ῥωμαϊκῆς κυριαρχίας, ὁ ἀνατολικὸς Ἑλληνισμὸς συνεπλήρωσε λαμπρῶς τὸν προηγούμενον διαγοητικὸν αὐτοῦ κόσμον, καλλιεργήσας ἰδίως τὰς θετικὰς καὶ πρακτικὰς ἐπιστήμας, τὴν μαθηματικὴν, τὴν ἀστρονομίαν, τὴν γεωγραφίαν, τὴν μηχανικὴν, τὴν φυσικὴν ἱστορίαν, τὴν ἰατρικὴν».

Ὁ γράψας ἐν τῇ République française συνομολογεῖ προσέτι ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς δὲν ἐθριάμβευσεν εἰρὴ χάρις εἰς τὴν ἐλληνικὴν διάνοιαν καὶ γλῶσσαν, πρεσβεύει ὁμῶς συνωδᾷ τῇ Revue historique ὅτι τὸ μετ' ὀλίγον ἰδρυθὲν ἐν Κωνσταντινουπόλει κράτος, ἔπαθε νόσημα πνευματικόν, ἠθικόν καὶ πολιτικόν, τοῦ ὁποίου δὲν ἠδυνήθησαν νὰ κατισχύσωσιν οὐδ' οἱ μεταρρυθμιστικοὶ θεσμοὶ τῶν εἰκονομάχων βασιλέων. Ἀλλ' ἐπὶ τέλους κολάζει τὴν τοιαύτην κρίσιν, ἀποφαινόμενος ὅτι ἡ ἀναμόρφωσις δὲν ἀπέβη ἐντελῶς ἄγονος καὶ ὅτι ἡ μακεδονικὴ δυναστεία ὠφελήθη ἐπιτηδειότατα ἐκ τῆς ἐθνικῆς ἀνανήψεως ἣν παρήγαγον μέχρι τινὸς οἱ θεσμοὶ ἐκεῖνοι.

Ἐπιλέγει δὲ ὡς ἑξῆς. «Τὴν κρίσιμον κατὰ τοῦ ἀνατολικοῦ κράτους πληγὴν κατέφερεν ἡ Ἑσπερία Εὐρώπη, ἡ λατινικὴ χριστιανωσύνη. Οἱ σταυροφοροὶ, ἀπὸ ἐμχαιοπόνησαν ἐν Συρίᾳ καὶ ἐν Αἰγύπτῳ, κυριεύσαντες τὴν Κωνσταντινουπόλιν, ἱδρυσαν ἐν αὐτῇ γελοῖον λατινικὸν κράτος, ἐγκαθίδρυσαν ἐν τῇ Μακεδονίᾳ, ἐν τῇ κυρίῳ Ἑλλάδι, καὶ ἐν Ἡελοποννήσῳ φεουδαρχίαν, οὐδὲν ἤττον παρατρέγων, καὶ δὲν ἠσχύνθησαν νὰ συμμαχήσωσι μετὰ τῶν Τούρκων, μετὰ τῶν μουσουλμάνων, ἵνα πολεμήσωσι τοὺς χριστιανοὺς Παλαιολόγους καὶ Κομνηνοὺς τῆς Ἀρτρῆς, τῆς Νικαίας, τῆς Τραπεζούντος.

Τὸ λατινικὸν κράτος διήρκεσεν ἔτη πενήκοντα καὶ ἑξ, ὃ δ' ἔνοχος οὗτος ἀναχρονισμὸς παρέλυσεν τὰ πάντα. Μαρκίωνες καὶ δοῦκες ἔζησαν πολλαχοῦ τῶν χωρῶν ἐκείνων ἐπὶ ἓν καὶ δύο αἰῶνας. Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ Παλαιολόγοι, ἀνακτήσαντες τὴν Κωνσταντινούπολιν, κατέβαλον μὲν τοὺς Σέρβους, ἀπέβαλον δὲ τὴν μικρὰν Ἀσίαν. Ἀλλὰ βῆμα πρὸς βῆμα ὑπεχώρησαν μέχρι τῆς βασιλευσούσης, ὅπου ὁ ἔσχατος τῶν Κωνσταντίνων, πολιορκηθεὶς ὑπὸ στρατοῦ πολυακρίθμου καὶ ἐγκαταλειφθεὶς ὑπὸ τῆς Εὐρώπης, ἔπεσε γενναίως, μετὰ δίμηνον ἀντίστασιν, ἐν τῷ χώρῳ τῆς τιμῆς ἐφ' οὗ ἔστη ἐπὶ πενήκοντα καὶ τέσσαρας ἡμέρας, κατέναντι τοῦ στρατηγίου τοῦ Μωχαμέτ, τῶν μυρίων καὶ πεντακισχιλίων αὐτοῦ γενιτσάρων καὶ τῶν μεγίστων πυροβόλων ὅσα ὑπῆρχον τότε ἐν τῷ κόσμῳ.

Μετὰ τὰς κυριωτάτας ταύτας κρίσεις, νομίζω ἀναγκαῖον νὰ μνημονεύσω ἔτι δύο ἄλλων, διὰ τὸν ὅλως ἰδιόζοντα αὐτῶν χαρακτῆρα. Ἡ ἐφημερίς *le Monde*, ἔγραψε τετράκις περὶ τοῦ Ἐπιλόγου. Ἀλλὰ, καίτοι πρεσβεύει τὰ τῶν κληρικῶν, δὲν ἔρριψε καθ' ἡμῶν τὴν παμμέλαιναν τῆς ὁμοδόξου αὐτῇ δημοσιογραφίας ψῆφον. Ὁμολογεῖ τὴν ἐξαίρετον ἀξίαν τῆς ἀρχαίας φιλολογίας καὶ τέχνης, οὐδ' ἀρνεῖται τὴν λαμπρότητα τοῦ κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἐλληνικοῦ πνεύματος, τὰς ὑπηρεσίας τοῦ τότε ἰδρυθέντος ἐλληνικοῦ κράτους, τὴν μακρὰν αὐτοῦ διάρκειαν. Ἀλλὰ, λέγει, οἱ Ἕλληνες ἐμποροῦνται διχονοίας, πειθαρχίας δὲ παντάπασιν στεροῦνται. Καὶ σήμερον ἔτι «ὅταν δὲν παραλογίζονται ἐν τῇ πολιτικῇ, ὅσον ἐπὶ Περικλέους καὶ Δημοσθένους, δὲν φαίνονται καταννοοῦντες ἀποχρώντως τὴν κυβερνητικὴν μονιμότητα. Συμφέρει δὲ αὐτοῖς νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς πνεῦμα συνέσεως καὶ εἰς θεσμοὺς μᾶλλον συντηρητικούς». Ταῦτα πάντα, πολλάκις ῥηθέντα καὶ παρατηρηθέντα, εἰμποροῦν νὰ ᾔνῃσι μέχρι τινὸς ἀσπαστὰ καὶ πρὸς πολλοὺς τῶν ἡμετέρων. Τὸ ὅλως ἀπροσδόκητον ὅμως εἶναι ὅτι ὁ Κόσμος, δηλαδὴ ἡ ἐφημερίς ἢ φέρουσα τὸ ὄνομα τοῦτο, ἀνακαλύπτει ὅτι πειθαρχία δὲν ὑπῆρχε παρ' ἡμῶν οὐδὲ κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, καθ' οὓς συνήθως ἐλεγχόμεθα ἀπεναντίας ὡς ἐπιτείναντες τὴν πειθαρχίαν μέχρι δουλοφροσύνης. Ὑπάρχει λοιπὸν μυστήριόν τι ἐν τῇ νέᾳ ταύτῃ δοξασίᾳ καὶ τὸ μυστήριον εἰς τοῦτο συνίσταται, ὅτι τὴν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἔλλειψιν πειθαρχίας, ὁ Κόσμος δὲν ἀναζητεῖ ἐν τῇ πολιτείᾳ, ἀλλὰ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ. Ὁ Ἑλληνισμὸς οὐδέποτε ἐπείσθη νὰ ἀναγνώρισῃ τὴν κυριαρχίαν τοῦ Πάπ᾽ ἅρα εἶναι ἀναρχικός, εἶναι διαμαρτυρόμενος, καὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῶν προτεσταντῶν. Ἐνῶ ἂν ἐγίνετο καθολικός, ἤθελεν οὐ μόνον σωθῆ ἀπὸ τῆς τουρκικῆς δυναστείας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς ἐπικρεμαμένης εἰς τὸν σλαβισμόν δουλώσεως. Βλέπετε ὅποσον δυσθεράπευτοι εἶναι αἱ ἱστορικαὶ καὶ πολιτικαὶ πλάναι καθ' ὧν ἀγωνιζόμεθα, ἀφοῦ τοιαῦτα γράφουσι καὶ πρεσβεύουσιν ἄνθρωποι οἵτινες ἀνήκουσιν εἰς μεγάλην πολιτικὴν μερίδα, καὶ οἵτινες ἐν τούτοις ἀπονέμουσιν εἰς τὸν Ἑλληνισμόν ἐν πολλοῖς ἄλλοις τὴν προσήκουσαν δικαιοσύνην.

Ὁ Κόσμος θίγει καὶ ἕτερον περίεργον ζήτημα. αἴτιως, λέγει, ἀντὶ τῆς ἐπαναστήσεως χιλιάκις κατὰ τοῦ Ὀσμανικοῦ ζυγοῦ, ἀπὸ τοῦ 1453 μέχρι χθὲς, οἱ Ἕλληνες ἤθελον πράξει κάλλιον νὰ μείνωσιν ἡσυχοί. Ἐπειδὴ ἡτονομοῦντο καὶ παρεῖχον εἰς τὸ τουρκικὸν κράτος διοικητικούς, οἰκονομικούς, διπλωματικούς ὑπαλλήλους, ἤθελον γίνει μετ' ὀλίγον κύριοι ὅλων αὐτοῦ τῶν πόρων. Οἱ Τούρκοι δὲν διηγωνίζοντο, δὲν ἠδύναντο νὰ διαγωνισθῶσι κατὰ τοῦτο πρὸς αὐτοὺς, ἀρκούμενοι εἰς τὸ ἀξίωμα τῆς κυριαρχίας καὶ εἰς τὴν στρατιωτικὴν ἐξουσίαν. Οἱ Ἕλληνες λοιπὸν μὴ δεκατευόμενοι καὶ μὴ καταστρεφόμενοι δι' ἀδιακόπων ἐπικινεστώσεων, ἤθελον ἀυξήσῃ τὸν πληθυσμὸν αὐτῶν καὶ ἤθελον ἀπλωθῇ εἰς ἀπάσας τὰς ἐπαρχίας, ὥς ἡ νοσημονεστέρῃ τοῦ Κράτους φυλῇ, καὶ ἡ μόνη ἐπιτηδεύει νὰ κινήσῃ τὴν διοικητικὴν μηχανήν. Ἀντὶ δὲ τοῦ μικροῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος, ὅπου ἀποθνήσκουσι τῆς πείνης, ἤθελον νέμονται τὴν σήμερον ὁλόκληρον τὸ ὀθωμανικὸν κράτος καὶ εὐρεθῶσιν ἔτοιμοι ν' ἀντικατασταθῶσιν ἀντ' αὐτοῦ.

Τὸ ἐλληνικὸν ἔθνος δὲν μετανοεῖ οὔτε διότι ἐτήρησεν ἀκριβῶς τὰ δόγματα τῶν πατέρων αὐτοῦ, οὔτε διότι τοσάκις ἐπανεστή, οἰκιδήποτε καὶ ἂν ὑπῆρξαν αἱ ἐκδόσεις καὶ αἱ συμφοραὶ τῶν ἐπαναστάσεων τούτων. Τὸ ἐλληνικὸν ἔθνος κάλλιστα γινώσκει ὅτι ἡ γνησίᾳ πολιτικὴ ἀναβίωσις δὲν παρασκευάζεται δι' ἀλλαξοπιστιῶν, καὶ δὲν ὑπεξαρτεῖται διὰ δουλικῶν πρὸς τοὺς κρατοῦντας συμβάσεων. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ Κόσμος, ἀφοῦ ἐν τρισὶ φύλλοις ἀνέμιξε τοιαῦτά τινα ἀλλόκοτα εἰς τὰς προδήλως εὐμενεῖς πρὸς τὸν Ἑλληνισμὸν διαθέσεις αὐτοῦ, ἔπειτα ἐν τῷ τετάρτῳ, ἀφίνων κατὰ μέρος τὰς περὶ τοῦ παρελθόντος ἡμῶν αἰτιάσεις καὶ ἐνστάσεις, παντὸς ἄλλου γενναιότερον συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἐνισχύσεως τοῦ βασιλείου τῆς Ἑλλάδος. «Εἶναι πρόδηλον, λέγει, ὅτι οὐδεὶς πλέον πιστεύει εἰς τὴν περὶ τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας ἐν Εὐρώπῃ. Οἱ Σέρβοι, οἱ Βόσνιοι, οἱ Βούλγαροι, οἱ Ρουμῶνοι, ἀπηλλάγησαν ἤδη τοῦ Ὀσμανικοῦ ζυγοῦ. Τί θέλουσιν ἀπογίνειν ἡ Ἀλβανία, ἡ Ἠπειρος, ἡ Θεσσαλία καὶ ἡ Μακεδονία; Οὐδεμίᾳ τῶν μεγάλων δυνάμεων φαίνεται διατεθειμένη νὰ κυριεύσῃ τὰς χώρας ταύτας, αἵτινες ἀφ' ἑτέρου δὲν δύνανται οὔτε νὰ μείνωσι τουρκικαί, οὔτε νὰ ἀποτελέσωσιν ἢ ὅλα ἢ μοῦ ἓν κράτος ἢ ἐκάστη ἰδίον. Δὲν ὑπολείπεται ἄρα ἢ νὰ προσκρηθῶσιν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἡ ἐσπερία Εὐρώπη ἢ ἀπροσδοκῆτως ὑπὸ τῶν περὶ τῆς καταληφθεῖσας, οὐδένα ἄλλον τρόπον ἔχει τοῦ νὰ πορισθῇ ἀποζημίωσιν τινὰ ἐξ αὐτῶν».

Ἡ τελευταία πραγματεία, περὶ ἧς ὀφείλομεν νὰ ὁμιλήσωμεν ἐνταῦθα, εἶναι ἡ μίξ τῶν δύο ὅσαι κατεχωρίσθησαν εἰς τὴν βοναπαρτικὴν ἐφημερίδα *le Pays*. Κατ' ἀρχὰς ἡ ἐφημερίς αὕτη ἐδημοσίευσεν βραχεῖάν τινα, ἀλλ' εὐμενεστάτην περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ λογοδοσίαν τοῦ H. Pellerin. Ἐπειτα ὅμως ἐπραγματεύθη μακρότερον καὶ ἐνδοικαστικώτερον τὰ περὶ τούτου διὰ τοῦ πολιτικωτέρου τῶν συντακτῶν αὐτῆς, τοῦ A. Granier de Cassagnac. Ὡς πρὸς τὸν ἀρχαῖον Ἑλληνισμὸν ὁ συγγραφεὺς ἐπα-

ναλαμβάνει τὸ μυριάκις πρεσβευθὲν, ὅτι ἠὲδοκίμησε πολὺ μᾶλλον περὶ τὸν λόγον, τὴν ποίησιν, τὴν τέχνην καὶ τὴν ἐπιτήμην ἢ περὶ τὴν κυβερνητικὴν ἐμπειρίαν καὶ δεξιότητά. Κοσμεῖ δὲ τὸ ὁπωσοῦν τειτριμμένον τοῦτο θέμα διὰ κομψῆς τινος παραστάσεως. «Τὰ φῶτα, λέγει, τὸ δαιμόνιον πνεῦμα, ἡ εὐγλωττία, οἱ ὠραῖοι λόγοι, οἱ ὠραῖοι ἀνδριάντες, αἱ ὠραῖαι εἰκόνες, αἱ ὠραῖαι κιονοστοίχαι, θαυμάζονται δικαίως ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων· διότι συντελοῦσιν εἰς τὸ νὰ εὐρύνωσι τὴν δianoian καὶ εἰς τὸ νὰ ἐξευγενίσωσι τὸν χαρακτῆρα αὐτῶν. Ἀλλὰ, καθὼς ἡ εὐφυΐα καὶ τὰ λογοπαίγνια τοῦ κατ' ἰδίαν ἀνθρώπου, δὲν εἶναι ἀποχρῶσα ἐγγύησις τῆς περὶ τὸν βίον συνέσεως αὐτοῦ, οὕτω τὰ ὑπὸ ἔθνους ὅλου παραγόμενα ἀριστουργήματα δὲν ἀρκοῦσιν εἰς τὸ νὰ ἀποδείξωσιν ὅτι εἶναι ἐπιτήδειον νὰ κυβερνᾷ ἑαυτὸ καὶ ἔτι ὀλιγώτερον νὰ κυβερνήσῃ ἄλλους». Ταῦτα πάντα εἶναι μέχρι τινὸς ἀληθῆ· περὶ τοῦτου μόνον διστάζομεν, ἔάν, ὡς ὁπαδὸς τοῦ ναπολεονταίου πολιτεύματος, δὲν ἐβίβασεν ὀλίγον τὴν παραβολήν, προαιρούμενος νὰ ἀπευθύνῃ αὐτὴν εἰς τοὺς ἰδίους μᾶλλον ὁμογενεῖς ἢ εἰς τοὺς ἡμετέρους.

Τὸ δὲ σπουδαιότερον μέρος τῆς κρίσεως ταύτης εἶναι τὸ περὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ ἡμῶν βίου παραγματευόμενον. «Καί τοι, λέγει, πολλὰ διὰ τῆς κλασσικῆς διδασκαλίας ἐπεκράτησαν παρ' ἡμῖν προλήψεις κατὰ τοῦ ἀνατολικοῦ κράτους, ὡς ἐκ τῶν δυσκαταγωνίστων ὅμως δυσχερειῶν αἱ ἐδέχθησαν πάντοτε νὰ νικήσῃ, ἡ κυβερνήσις αὐτοῦ δικαιοῦται νὰ ὀνομασθῇ μεγάλη, ἢ δὲ ἱστορία κυροῖ τὴν δοξασίαν ὅτι ἔάν οἱ σταυροφόροι, παρεκτρεπόμενοι τῆς γενναίας ἐντολῆς πρὸς ἐκπλήρωσιν τῆς ὁποίας ἐστράτευσαν, δὲν κατέστρεφον τὰς οἰκονομικάς, διοικητικάς καὶ στρατιωτικάς αὐτοῦ δυνάμεις διὰ τῆς λεηλασίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Εὐρώπης, οὐδέποτε ὁ Μωχαμέτ Β' ἤθελεν εἰσελθεῖν εἰς τὴν βασιλεύουσάν ἐκείνην. Ἀλλὰ, ἐπιφέρει ἀμέσως, ἡ κυβερνήσις τοῦ κράτους τούτου, ὡς ἐκ τῶν θεσμῶν αὐτῆς, καὶ τῶν ἀστικῶν νόμων, καὶ τῶν παραδόσεων, ἦτο κυβερνήσις ῥωμαϊκὴ, οὐχὶ ἐλληνικὴ κυβερνήσις. Τὰ οὐσιωδέστατα ταῦτα στοιχεῖα αὐτῆς ἀλήφθησαν ἐκ τοῦ ῥωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ, οὐχὶ ἐκ τοῦ ἐλληνικοῦ. Οἱ Ἕλληνες ὑπεστήριξαν τὸ ἀνατολικὸν κράτος διὰ τῶν ὑπηρεσιῶν αὐτῶν, καὶ ἐκλείσαν αὐτὸ διὰ τῶν προτερημάτων αὐτῶν, ἀνάγκη ὅμως νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἐν ταῖς ἐλληνικαῖς παραδόσεσιν ὀλίγας εὐρίσκομεν τὰς ἀρχὰς ἐκείνας τῆς σταθερότητος καὶ τῆς ἀταραξίας, τῆς περὶ τὴν πολιτείαν ὁμαλῆς συνεχείας καὶ τῆς ματριοπαθείας, δι' ὧν καὶ μόνον διακοῦσιν αἱ κυβερνήσεις».

Τοιαῦτα εἶναι αἱ κρίσεις αἵτινες νομίζομεν ὅτι ἐκπροσωποῦσιν ὅλας τὰς φάσεις τῶν δοξασιῶν ὅσας προεκάλεσεν ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ ἡ ἐν Ἑλλάδι γενομένη νέα τοῦ παρελθόντος ἡμῶν παράστασις. Ἐάν ἀφήσωμεν κατὰ μέρος τὴν κληρικὴν μερίδα, ἥς οἱ πλεῖστοι ὁπαδοὶ ἀδύνατον φαίνεται νὰ μεταπεισθῶσι, καὶ πρὸς ἣν, τούτου ἕνεκα, ματαίᾳ ἀποβαίνει πᾶσα συζήτησις, δυνάμεθα, νομίζω, νὰ συμπεράνωμεν ὅτι περὶ τέσσαρα κεφαλαιώδη ζητή-

μετα τοῦ παρελθόντος ἡμῶν, ἐτύχομεν τῆς ἐπιδοκιμασίας τῶν Ἑσπερίων. Τὰ τέσσαρα ταῦτα ζητήματα εἶναι·

1) Ὅτι πάντα τὰ γενόμενα ἐν τῇ μικρᾷ Ἀσίᾳ, ἐν τῇ Συρίᾳ καὶ ἐν Αἰγύπτῳ, ἀπὸ τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου μέχρι τοῦ ὀριστικοῦ ἐν ταῖς χώραις ταύταις θριάμβου τοῦ μωαμεθανισμοῦ, ὑπῆρξαν ἔργα ἑλληνικὰ καὶ ἀποτελοῦσι μέρος ἀναπόσπαστον τοῦ ἱστορικοῦ ἡμῶν βίου.

2) Ὅτι τὸ χριστιανικὸν θρησκευμα προέκυψεν εἰς μέσον, διετυπώθη δογματικῶς, ἡρμηνεύθη καὶ ἐπηρεάσθη ἐν τῷ κόσμῳ πρὸ πάντων διὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

3) Ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς ἐπεχείρησεν ἐν τῇ 8ῃ ἑκατονταετηρίδι ἀξιωματικόν θρησκευτικὴν, κοινωνικὴν καὶ πολιτικὴν μεταρρύθμισιν, καὶ

4) Ὅτι τὸ ἀνατολικὸν κράτος κατελύθη ὑπὸ τῶν Σακουρόρων καὶ οὐχὶ ὑπὸ τῶν Τούρκων.¹

Ἐπιμένουσιν ὁμῶς οἱ εἰλικρινέστεροι τῶν ἀντιδοξούντων εἰς δύο ἐνστάσεις, ἀλλ' ἀντιφατικὰς, διότι ἀξιοῦσιν οἱ μὲν ὅτι ἡ μεταρρύθμισις τῆς οὐδόλης ἑκατονταετηρίδος, ἢ οὐδόλως ἢ ἐλάχιστον κατίσχυσε τῆς πνευματικῆς, τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς ἐκλύσεως, ἥτις ἐπεκράτησεν ἐν ἀρχῇ τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων· οἱ δὲ ὅτι τὸ ἀνατολικὸν κράτος ἀπέβη μὲν μέγα καὶ εὐκλεές, ὑπῆρξεν ὁμῶς, ὡς ἐκ τῶν θεσμῶν αὐτοῦ, τῶν ἀστικῶν νόμων καὶ τῶν παραδόσεων, κράτος ῥωμαϊκόν, οὐχὶ ἑλληνικόν.

Περὶ τὴν ἀκριβεστέραν λοιπὸν ἐξέτασιν τῶν δύο τούτων θεμάτων, θέλομεν ἀσχοληθῆ κατὰ τὸ μικρὸν ἀκαδημαϊκὸν ἔτος. Πέποιθα δὲ ὅτι θέλετε παρακολουθήσει μετὰ τῆς προσηκούσης προσοχῆς καὶ ἐπιμελείας τὴν μελέτην ταύτην. Καθ' ἃ πολλάκις εἶπον πρὸς ὑμᾶς, ἄχρι τοῦδε θέν ὠρίσθη ἂν καὶ πῶς ἡ ἱστορία δύναται νὰ ποδηγετήτῃ τὰ ἔθνη καὶ τοὺς πολιτικοὺς αὐτῶν ἄνδρας εἰς τὸ περὶ τὰ κατ' ἑκάστα πρακτέον. Πολλοὶ μάλιστα, δι' οὓς λόγους ἄλλοτε ἐξέθηκα, φρονοῦσιν ὅτι ἡ ἱστορία οὐδόλως εἶναι περὶ τοῦτο ὁδηγὸς ἀσφαλής. Τὸ βέβαιον ὁμῶς, τὸ ἀνκνισθῆναι, τὸ πρὸ πάντων ὁμολογούμενον εἶναι, ὅτι τὸ τοιοῦτον ἢ τοιοῦτον ἐν τῷ παρελθόντι ἀξίωμα πικνὸς ἔθνους ἐπιδρᾷ οὐσιωδῶς εἰς τὰ ἐνεστῶτα καὶ τὰ μέλλοντα αὐτοῦ συμφέροντα, μάλιστα ὅταν τὸ ἔθνος τοῦτο περιπέσῃ εἰς δυσχερείας ἐν αἷς πολλοὺς ἔχει τοὺς ἀντιπάλους, οὐ μόνον ἐν τῷ πολιτικῷ ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ ἠθικῷ κόσμῳ. Καθῆκον ἔρα ἀπάντων ἡμῶν νομίζω νὰ ἀγωνισθῶμεν παντὶ σθένει εἰς τὸ νὰ ἀνορθώσωμεν τὸ ἱστορικὸν τῆς πατρίδος ἀξίωμα, ὅσας βλέπομεν αὐτὸ ἀδίκως ταπεινούμενον καὶ ἐξευτελιζόμενον.

¹ Ἡ Saturday Review τῆς 9 νομβρίου πραγματευομένη περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ Φινλαίν, συγχεφαλαίᾳ οὕτω ποιεῖ τὰς ἐντυπώσεις αὐτῆς περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι γενομένων ἱστορικῶν ἐργασιῶν. The day seems at hand when, aided by the rapidly accumulating researches of modern historical and literary science, and stimulated by the generous patriotism of such national historians as Paparrigopoulos, whose views have recently found a most able popular exponent in M. Démétrius Bikelas, the literary world of the West will begin to reconsider its accepted view of the «Byzantine» Empire as an empire of degeneracy and decay.